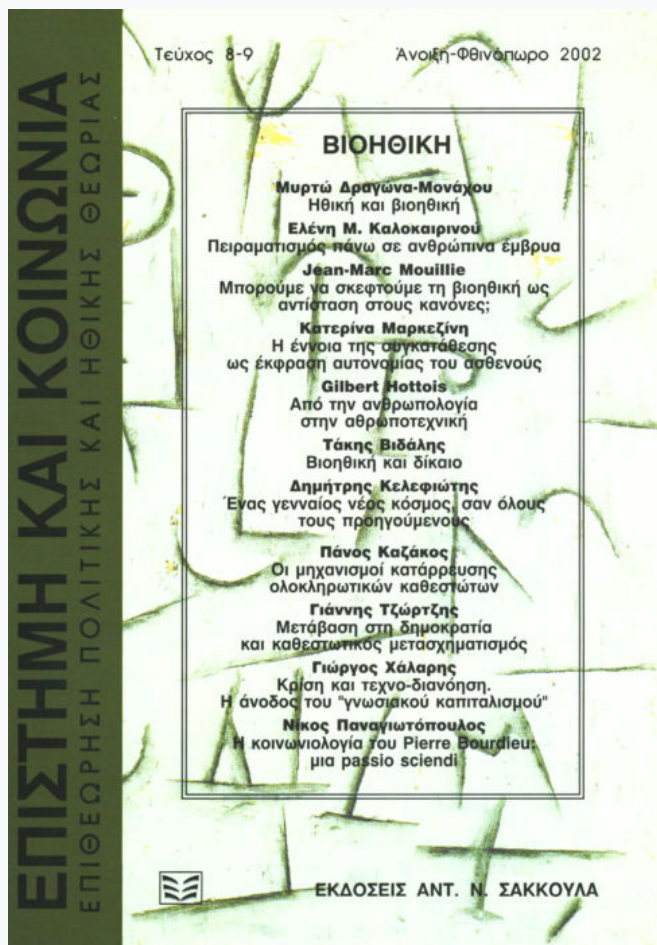

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 8 (2002)

Vol 8-9 (2002): Bioethics

Crisis and techno-intelligentsia: the rise of cognitive capitalism

Γιώργος Χάλαρης

doi: [10.12681/sas.724](https://doi.org/10.12681/sas.724)

Copyright © 2015, Γιώργος Χάλαρης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Χάλαρης Γ. (2015). Crisis and techno-intelligentsia: the rise of cognitive capitalism. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 8, 207-228. <https://doi.org/10.12681/sas.724>

Κρίση και τεχνο-διανόηση: Η άνοδος του ‘γνωσιακού καπιταλισμού’

Γιώργος Χάλαρης*

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται μια προσπάθεια ερμηνείας των αιτών της εξασθένησης του κριτικού παρεμβατικού ρόλου της διανόησης στις σύγχρονες κοινωνίες, παρά την όξυνση των φαινομένων κρίσης που χαρακτηρίζουν την παρούσα περίοδο. Δίνεται έμφαση στον μετασχηματισμό του σύγχρονου καπιταλισμού έντασης πληροφορίας και γνώσης και τις πολλαπλές αντιφάσεις που συνοδεύουν τη ‘νέα οικονομία της γνώσης’. Μια από τις σημαντικότερες είναι ότι το νέο οικονομικό παράδειγμα αδυνατεί να λειτουργήσει πραγματικά ως αναπτυξιακό υπόδειγμα για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας το οποίο έχει λιγότερο ή περισσότερο περιθωριοποιηθεί. Η εξήγηση της απουσίας μιας, αντίστοιχης του διακυβέυματος, κριτικής παρεμβατικής στάσης αναζητείται στον μεταβαλλόμενο ρόλο των διανοούμενων στο εσωτερικό του ‘γνωσιακού καπιταλισμού’. Η αυξανόμενη εργαλειοποίηση και υπαγωγή της γνώσης στις ανάγκες της διευθυνομένης κεφαλαιακής συσσώρευσης υπό το πρόταγμα της φιλελευθεροποίησης των αγορών, έχει ως αποτέλεσμα μια αντίστοιχη εργαλειοποίηση των παραγωγών και φορέων της γνώσης με τη συνακόλουθη ενίσχυση μιας τεχνο-διανόησης που κατέχει κεντρική θέση τόσο στο οικονομικό όσο και στο ιδεολογικό-συμβολικό πεδίο παραγωγής λόγου και διαμόρφωσης των συνειδήσεων.

‘...Δεν βρισκόμαστε στα πρόθυρα της εποχής της αφθονίας όπως διατείνονται οι υπέρμαχοι της ελεύθερης αγοράς, αλλά σε μια τραγική περίοδο όπου οι άναρχες δυνάμεις της αγοράς και η εξάντληση των φυσικών πόρων παρασύρουν τα κυρίαρχα κράτη σε ολοένα και πιο επικίνδυνες αντιπαραθέσεις... Ο σημερινός κόσμος μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα μέσα από τις αναλύσεις

* Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

του Τόμας Χομπς και του Τόμας Μάλθους παρά από εκείνες του Άνταμ Σμιθ ή του Φρίντιχ Φον Χάγκεν. Είναι ένας κόσμος που σπαράσσεται από πολέμους και ελλείψεις στοιχειωδών αγαθών και δεν καθορίζεται μόνο από τις καλοπροαίρετες αρμονίες του ανταγωνισμού’.

J. Gray, 1999.

‘Σε έναν αγώνα για τη διεκδίκηση της κατάκτησης της γνώσης, το παγκόσμιο κενό μεταξύ αυτών που έχουν και αυτών που δεν έχουν, μεταξύ αυτών που κατέχουν τη γνώση και αυτών που δεν την κατέχουν, μεγαλώνει... Ένας Η/Υ κοστίζει στον μέσο άνθρωπο από το Μπαγκλαντές το εισόδημα από περισσότερα από οχτώ έτη, ενώ στο μέσο Αμερικανό κοστίζει το μισθό ενός μήνα’.

O.H.E., 1999.

I

Καθημερινά, ποικίλα γεγονότα, διαφορετικής φύσης και γεωγραφικής προέλευσης, τεκμηριώνουν τη βαθειά κρίση -κρίση θεμελίων- που φαίνεται, για μια ακόμη φορά, να πλήττει τις σύγχρονες κοινωνίες, ενισχυμένη τώρα με όλη τη δύναμη της τεχνολογίας και του συσσωρευμένου πλούτου που συνιστούν ισχυρούς μοχλούς μεγέθυνσης και διάχυσης των αποτελεσμάτων της.

Δύο ‘πρόσφατα’ γεγονότα, εκφράζουν εξαιρετικά εύγλωττα και πολυεπίπεδα την ολόπλευρη κρίση της άκρως αντιφατικής, χρονο-χωρικά συρρικνούμενης και επιταχυνόμενης παγκοσμιοποίησης, ενώ υπόκεινται και αυτά, ως διάπτοντες αστέρες, στη συνθήκη της επιτάχυνσης και της γρήγορης απαξίωσης μέσω των μηχανισμών της ‘μεντιατικής’ επικαιρότητας. Τα γεγονότα αυτά είναι το πρωτοφανές και πέραν κάθε φαντασίας τρομοκρατικό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους της Νέας Υόρκης –και βέβαια ο τρόπος επανόδου στο ‘Business as usual’–, και η επικράτηση στον πρώτο γύρο των Γαλλικών προεδρικών εκλογών του ακροδεξιού Λεπέν έναντι του σοσιαλιστή πρωθυπουργού Ζοσπέν, τον οποίο, παρά τη διάσπαση του ακροδεξιού μετώπου, απέκλεισε από τον δεύτερο γύρο των εκλογών.

Τα δύο αυτά γεγονότα εκφράζουν, με διαφορετικό τρόπο και συμπληρωματικά, πολύ περισσότερο από δύο μεμονωμένα επεισόδια ή έστω μια απλή κρίση διακυβέρνησης, στο διεθνές και το εθνικό επίπεδο αντίστοιχα, και είναι και τα δύο, με πολλαπλό τρόπο και παρά την παραπλανητική τοπικότητά τους, πλανητικής εμβέλειας. Έκρηξη των ανισοτήτων μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών και εξαθλίωση ενός μεγάλου μέρους της ανθρωπότητας

-παρά την πρωτοφανή παραγωγή νέου πλούτου-, αναδιπλασιασμός του φαινομένου στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών και κρίση της ‘κοινωνίας της εργασίας’ και του κοινωνικού δεσμού, υποβάθμιση και καταστροφή του περιβάλλοντος και πολλαπλή ‘υποθήκευση’ του μέλλοντος, γενικευμένη εμπορευματοποίηση ως αποτέλεσμα της καθολικής υπαγωγής των ανθρώπων αναγκών στις οικονομικές σκοπιμότητες, άνοδος των πάσης φύσεως φρονταμενταλισμών, και εν τέλει υποβάθμιση της πολιτικής και πολιτισμική παρακμή.

Η ως άνω κατάσταση αξίζει να αντιπαρατεθεί με την περίφημη προ 50ετίας διακήρυξη του προέδρου Τρούμαν κατά την ανάληψη των καθηκόντων του στις 20 Ιανουαρίου 1949:

‘Πρέπει να εφαρμόσουμε ένα τολμηρό νέο πρόγραμμα ώστε να καταστήσουμε τα οφέλη των επιστημονικών μας επιτευγμάτων και της βιομηχανικής μας προόδου διαθέσιμα για τη βελτίωση και την ανάπτυξη των υποανάπτυκτων περιοχών... Ο παλιός ιμπεριαλισμός -η εκμετάλλευση στην υπηρεσία του ξένου κέρδους- δεν έχει θέση στα σχέδιά μας...’ (Cowan/Shenton 1996: 7).

Διακήρυξη που σήμερα φαντάζει –απομονωμένη είναι αλήθεια από το μεταπολεμικό ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο– πιο εξωπραγματική παρά ποτέ, θα μπορούσε όμως να αποτελέσει και πάλι μέρος μιας ανανεωμένης ‘ουτοπίας’ για την παγκοσμιότητα. Όπως δε χαρακτηριστικά δηλώνει ο Γεν. Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών, στην αυγή του νέου αιώνα πρέπει να κάνουμε μια επιλογή. Έχουμε τους πόρους, ανθρώπινους και υλικούς, που χρειάζονται ώστε να κάνουμε την αειφόρο ανάπτυξη όχι αφηρημένη έννοια αλλά απτή πραγματικότητα.

Καθώς όμως αποσιωάζουν η ισχυρή πολιτική βούληση και οι ευρύτερες προϋποθέσεις για ένα τέτοιο ‘ουτοπικό’ σχέδιο, η κατάσταση θα βαίνει επιδεινούμενη, όπως μπορεί να συναχθεί και από μερικά απλά ποσοτικά στοιχεία, τα οποία προοιονίζονται ένα πλήθος δυσμενή ‘πολλαπλασιαστικά’ αποτελέσματα στα διάφορα επίπεδα: Σύμφωνα λοιπόν με τις εκτιμήσεις των Ηνωμένων Εθνών που περιέχονται στην *Έκθεση για την Κατάσταση του Παγκόσμιου Πληθυσμού 2000*, ο συνολικός πληθυσμός της γης ανέρχεται σε 6.055.000.000 κατοίκους. Σύμφωνα δε με την ίδια έκθεση, ο αναμενόμενος πληθυσμός για το 2025 είναι 7.823.700.000 κάτοικοι. Αναμένεται δηλαδή μια αύξηση της τάξης του 30% μέσα στα επόμενα 25 χρόνια. Και ενώ ο πληθυσμός των ανεπτυγμένων περιφερειών αναμένεται να παραμείνει πρακτικά στάσιμος (από 1,188 δις σε 1,215 δις) ο πληθυσμός των άλλων –‘λιγότερο’ ή ‘ελάχιστα ανεπτυγμένων’ χωρών– αναμένεται να εκπιναχθεί από 4.867.100

σε 6.608.800 άτομα. Παράλληλα, η τεράστια απόσταση που χωρίζει τις πλούσιες από τις φτωχές χώρες δεν φαίνεται να γεφυρώνεται, το αντίθετο μάλιστα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ακαθάριστο εθνικό προϊόν (ΑΕΠ) των χωρών του ΟΟΣΑ ήταν το 1998 23 τρις δολάρια, ενώ των αναπτυσσόμενων χωρών στο σύνολό τους, που περιλαμβάνει και τις νέες βιομηχανικές χώρες, δεν ξεπερνούσε τα 5,7 τρις δολάρια. Οι δείκτες δηλαδή για τις δύο ομάδες χωρών είναι αντιστρόφως ανάλογοι: Το 20% των ανεπτυγμένων χωρών απολαμβάνει το 80% του παγκόσμιου ΑΕΠ, ενώ το υπόλοιπο 80% (δηλαδή τα 4/5 του παγκόσμιου πληθυσμού) μόλις το 1/5 του παγκόσμιου ΑΕΠ. Η κρίση γίνεται ακόμη πιο εμφανής εφ'όσον διακρίνουμε πιο συγκεκριμένες υποκατηγορίες. Έτσι, οι χώρες υψηλού επιπέδου ανθρώπινης ανάπτυξης, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του ΟΗΕ, έχουν μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα 22.690 δολάρια. Οι χώρες μέσου επιπέδου μόλις 1200, ενώ οι χώρες χαμηλής ανάπτυξης μόλις 280 δολάρια!. (Βέβαια, οι δείκτες αυτοί κρύβουν τις μεγάλες αντιθέσεις, τόσο στο εσωτερικό των διαφόρων κατηγοριών όσο και των επί μέρους χωρών). Ακόμη, μεταξύ των 159 χωρών για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, οι 50 σημείωσαν μείωση του κατά κεφαλήν τους εισοδήματος κατά τη δεκαετία του 1990 (1990-1998).

Τέλος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η έκθεση του ΟΗΕ για την ανθρώπινη ανάπτυξη, παρά την έκρηξη των 'άμεσων διεθνών επενδύσεων' κατά το 1998 που ξεπέρασαν τα 600 δις δολάρια, οι ροές αυτές ήταν άκρως συγκεντρωμένες, καθώς η μερίδα του λέοντος αφορούσε 'διασταυρούμενες' επενδύσεις μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών, ενώ, από τα υπόλοιπα 177 δις δολάρια που κατευθύνθηκαν προς τις αναπτυσσόμενες χώρες και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μόλις 20 χώρες δέχτηκαν το 83%, ενώ οι 48 λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη δέχθηκαν μόλις 3 δις δολάρια, δηλαδή λιγότερο από 0,5% του συνόλου!. Το μερίδιο μάλιστα των τελευταίων στο σύνολο των παγκόσμιων εξαγωγών ήταν μόλις 0,4%, σε σχέση με 0,6% που ήταν το 1980 (δηλαδή σχετική συρρίκνωση κατά 50%), και αυτό όταν οι χώρες αυτές περιλαμβάνουν το 10% του παγκόσμιου πληθυσμού.

Οι τεράστιες παγκόσμιες ανισότητες είχαν βέβαια σημάνει και την αδυναμία παραπέρα επέκτασης του 'κεϋνσιανο-φορντικού' συστήματος μαζικής παραγωγής ελλείψει ικανής πολιτικής βούλησης που θα επέτρεπε τη διεθνοποίηση του κεϋνσιανού 'κοινωνικού' υποδείγματος. Όταν το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού της γης διαθέτει 150 φορές περισσότερη αγοραστική δύναμη από το φτωχότερο 20%, παρατηρεί παραστατικά η Hoogvelt, είναι φανερό ότι απαιτείται ένα νέο παραγωγικό σύστημα που να μπορεί να εκ-

μεταλλευθεί πλήρως την καταναλωτική ζήτηση των ισχυροτέρων. Εν μέσω ενός διαρκώς εντεινόμενου παγκόσμιου ανταγωνισμού, ο καπιταλισμός οδηγείται έτσι στο να ανασυνταχθεί πάνω σε μια ολοκληρωτικά νέα βάση (Hoogvelt 2001: 97).

Πλήρως αναπεπταμένοι πλέον, ο καπιταλισμός έχει μετατραπεί κατά τον Sternberg σε έναν δυναμικό, εξελισσόμενο οικονομικό πολιτισμό, που οδηγεί την κουλτούρα των λαών, τις δυνατότητές μας για ευημερία, τη σχέση μας με το περιβάλλον και την προσωπική μας ταυτότητα προς διαφορετικές και διυστάμενες κατευθύνσεις (Sternberg 1999: 4). Η νέα αυτή ιστορική φάση που διαδέχεται τον 'οργανωμένο', 'κοινωνικά ρυθμισμένο', βιομηχανικό καπιταλισμό, χαρακτηρίζεται από την απελευθέρωση και την ενεργοποίηση νέων ισχυρότατων δυνάμεων, ως αποτέλεσμα του μετασχηματισμού των παραγωγικών διαδικασιών, των 'νέο-φιλελεύθερων' πολιτικών απορρυθμίσεων της τελευταίας εικοσαετίας και βέβαια της ορμητικής ανάπτυξης των νέων ψηφιακών τεχνολογιών. Σε αντίθεση όμως με όσα έχουν κατά κόρον λεχθεί για τη μετάβαση σε μια 'κοινωνία της γνώσης', όπου δηλαδή η γνώση υποκαθιστά το κεφάλαιο και διαμορφώνει μια νέα κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα η οποία συνιστά υπέρβαση του καπιταλισμού, η απλή παρατήρηση της πραγματικότητας πιστοποιεί το αντίθετο. Η λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης διαπερνά πια όλες τις σφαίρες του βίου. Οι ενέργειες όλο και περισσότερων ανθρώπων παντού στη γη ενσωματώνονται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο στη διαδικασία συσσώρευσης σε παγκόσμια πια κλίμακα, δηλαδή στην ένταξη όλο και περισσότερων πόρων, φυσικών, ανθρώπινων, και βέβαια, όλο και περισσότερο, και της επιστημονικής γνώσης, στην οικονομική διαδικασία με στόχο την αύξηση και τη βελτίωση των κερδών των επιχειρηματικών δρώντων. Το σύνολο του κόσμου φαίνεται να έχει ενταχθεί στην κίνηση αυτή, υπακούοντας όλο και περισσότερο στη λογική της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, η οποία διαρκώς ενσωματώνει και ενεργοποιεί νέα στοιχεία σε διαφορετικούς συνδυασμούς, δημιουργώντας νέα πλούτη και νέες φτώχειες, ανατρέποντας τους όρους αναπαραγωγής των κοινωνιών και παράγοντας νέες περιθωριοποιήσεις και νέους αποκλεισμούς. Δημιουργεί νέες ανάγκες καθώς παράγει νέα προϊόντα ενισχύοντας διαρκώς τη σφαίρα του εμπορεύματος και μετατρέπει τα αυξανόμενα προβλήματα που προκαλεί σε νέα πεδία δραστηριοποίησης και νέα πηγή κερδών. Τείνει τέλος να ξεφύγει όλο και περισσότερο από τον έλεγχο των κρατών και των κοινωνιών και να τα εγγράψει όλο και περισσότερο στην καπιταλιστική λογική εργαλειοποιώντας τα όλο και περισσότερο (βλ. Beaud 1999).

II

Το ερώτημα που θα διερευνηθεί στη συνέχεια αναφέρεται στα αίτια της απουσίας μιας ουσιαστικής παρέμβασης από μέρους των ανθρώπινων υποκειμένων, παρά την όξυνση των αντιφάσεων που συνεπάγεται το νέο υπόδειγμα οικονομικής ανάπτυξης και τα πολλαπλά αδιέξοδα στα οποία οδηγεί –κοινωνικά, πολιτιστικά, οικολογικά– και βέβαια στην αντικειμενική του αδυναμία να λειτουργήσει πραγματικά ως υπόδειγμα για το σημαντικό μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας που έχει περιθωριοποιηθεί. Πού οφείλεται, ιδιαίτερα, η ‘απουσία’ των διανοούμενων, τους οποίους αφειδώς παρήγαγε η ‘κοινωνία της αφθονίας’ κατά το δεύτερο ήμισυ του XX αιώνα μέσα από τους εκπαιδευτικούς της θεσμούς; Γιατί αυτή η μεγάλη ανάπτυξη και διάχυση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και η διατυμπανισμένη ‘κοινωνία της γνώσης’ δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης, ματαιώνοντας ίσως τις επαγγελίες της προόδου που αποτελούσαν μια σταθερά της δυτικής ανθρωπιστικής σκέψης; Γιατί, αντίθετα, οι σημερινές κοινωνίες φαίνονται, παρά την πρωτοφανή συσσώρευση γνώσης και υλικού πλούτου, να έχουν εισέλθει σε μια νέα περίοδο βαρβαρότητας, χωρίς αξιόλογες –αντίστοιχες του διακυβεύματος– συλλογικές αντιστάσεις;

Η απάντηση θα πρέπει, κατά μεγάλο μέρος, να αναζητηθεί στον μεταβαλλόμενο ρόλο της διανόησης στο εσωτερικό του νέου ως άνω οικονομικού παραδείγματος, που έχει ονομαστεί και γνωσιακός ή πληροφοριακός καπιταλισμός. Υπό το κράτος των νέων τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, η γνώση τείνει να αποτελέσει έναν εξαιρετικά κρίσιμο παράγοντα αξιοποίησης του κεφαλαίου. Γεγονός που έχει ήδη εν μέρει ενσωματωθεί στην οικονομική θεωρία. Οι Boyer & Didier αναφέρονται σε αλλαγή του παραγωγικού παραδείγματος με προεξάρχοντα τον ρόλο της καινοτομίας στην πιο ευρεία της έννοια, υπογραμμίζοντας τη σημασία της έρευνας, των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης, και του μεταβαλλόμενου κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος και της αγοράς (Boyer/Didier 1998). Ακόμη πιο εμφατικά, ο D. Plihon αναφέρεται στον ‘νέο καπιταλισμό’, όπου οι νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας (ΝΤΠΕ), ακολουθώντας είναι αλήθεια την κατεύθυνση των προηγούμενων τεχνολογικών επαναστάσεων που σηματοδοτούν τους μετασχηματισμούς του καπιταλισμού, δρουν πάνω στο σύνολο της οικονομίας και της κοινωνίας:

‘Όπως ο σιδηρόδρομος στον 19ο και το αυτοκίνητο στον 20ο αιώνα, η μαζική

κατανάλωση των ΝΤΠΕ θα μετασηματίσει τον πολιτισμό μας, στον 21ο αιώνα, χάρη στο οικουμενικό δίκτυο και την ψηφιακή τεχνολογία. Στην κοινωνία που αναδύεται, η πληροφορία και οι γνώσεις αποκτούν στρατηγική θέση. Οι ΝΤΠΕ είναι ήδη ενεργές και διαχέονται σε όλον τον οικονομικό και κοινωνικό ιστό... Με τις νέες τεχνολογίες...τα όρια μεταξύ αγαθών και υπηρεσιών τείνουν να αμβλυνθούν. Αναδύεται μια 'οικονομία του άυλου' στην οποία η κεντρική σχέση είναι αυτή που εγκαθίσταται μεταξύ του ανθρώπου, της ιδέας και των εικόνων. Καθώς δε το περιεχόμενο σε πληροφορία και η διαδραστικότητα των προϊόντων εντείνονται, η φύση τους μεταβάλλεται. Η αξία τους έγκειται λιγότερο στις φυσικές τους ιδιότητες απ' ό τι στη δυνατότητά που παρέχουν για πρόσβαση σε άυλες υπηρεσίες... Τα προϊόντα δεν θεωρούνται πια ως αντικείμενα με αμετάβλητα χαρακτηριστικά...αλλά ως εξελεκτικά προϊόντα, κατάλληλα να δεχθούν δυναμικές βελτιώσεις και να προσφέρουν υπηρεσίες που αποφέρουν προστιθέμενη αξία... Από τις αρχές δε της δεκαετίας 1970, το μέρος του άυλου και διανοητικού κεφαλαίου σε σχέση με το υλικό κεφάλαιο έχει διπλασιαστεί, και το στοκ του άυλου κεφαλαίου υπερβαίνει σε αξία το στοκ του υλικού εξοπλισμού. Σύμφωνα με ορισμένους οικονομολόγους, όλες αυτές οι επενδύσεις μεταφράζουν μια εξέλιξη των οικονομιών μας προς ένα νέο τρόπο ανάπτυξης: αυτόν μιας οικονομίας που βασίζεται στη γνώση και διακρίνεται από τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι διαδικασίες παραγωγής, επεξεργασίας και διάχυσης των γνώσεων. Η κύρια μεταβλητή της οικονομικής ανάπτυξης είναι κατ' αυτήν την άποψη η ένταση της γνώσης, που προσδιορίζεται από την αναλογία των 'εργαζομένων της γνώσης' (Plihon 2001: 8-19).

Στην ίδια κατεύθυνση, οι Clarke & Clegg αναφέρονται στο *φαινόμενο της ψηφιοποίησης*, το οποίο

'εκφράζει μια σειρά από βαθειές αλλαγές παραδείγματος για τις επιχειρήσεις...όλο και περισσότερο, ο αποφασιστικός παράγων τόσο για τη διαδικασία παραγωγής όσο και για τα ίδια τα αγαθά και τις υπηρεσίες αφορά την πληροφορία και τη γνώση που ενσωματώνεται σε αυτά. Το διανοητικό κεφάλαιο είναι ο κρίσιμος πόρος της οικονομίας της γνώσης, καθώς οι οργανώσεις, οι διαδικασίες και τα προϊόντα καθίστανται όλο και περισσότερο έντασης γνώσης. Σε κάθε σημείο της βιομηχανίας, από τα αυτοκίνητα στα είδη μόδας, από τη διαφήμιση στην ιατρική, η χρήση της πληροφορίας και της γνώσης μετασχηματίζει τις διαδικασίες και προσθέτει αξία στα προϊόντα' (Clarke/Clegg 1998: 145).

Από την πλευρά τους, οι Azais κ.ά. συναρτούν και αυτοί το νέο καθεστώς συσσώρευσης με τη μεγάλη και παντοειδή ενίσχυση του ρόλου της καινοτομίας στην ευρύτερη της εκδοχή. Αναφέρονται σε έναν *γνωσιακό κεπιταλισμό*, ως

‘μια αναδυόμενη ιστορική μορφή του καπιταλισμού στην οποία η συσσώρευση, δηλαδή η δυναμική οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, βασίζεται στη συστηματική εκμετάλλευση της γνώσης και των νέων πληροφοριών. Γεγονός που σημαίνει ότι οι μείζονες επενδύσεις αφορούν τη μεγέθυνση και την εκμετάλλευση των γνώσεων και εγγράφονται στη λογική μιας διπλής σύλληψης. Τόσο δηλαδή της σύλληψης των κερδών που προέρχονται από την κατοχή και την εκμετάλλευση των γνώσεων, όσο και αυτής που αφορά στους παράγοντες και πηγές της γνώσης καθώς και στις ομάδες και δρώντες που μπορούν να διαδραματίσουν ένα σημαίνοντα ρόλο στην παραγωγή και την κυκλοφορία τους’ (Azais κ.ά. 2001: 10-11).

Ως εκ των ανωτέρω, οι κοινωνικοί φορείς, παραγωγοί και διαχειριστές της γνώσης καθίστανται ουσιώδεις συντελεστές της παραγωγής πλούτου. Ο ρόλος της γνώσης, συμπεριλαμβανομένων των φορέων, παραγωγών και διαχειριστών της, ως ενός ολονέν κρισιμότερου διακυβεύματος όχι μόνον στο ιδεολογικό-συμβολικό πεδίο αλλά ευθέως για τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, διευρύνει παράλληλα και μετασχηματίζει την κοινωνική κατηγορία των διανοομένων, επιτείνοντας έτσι τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Βέβαια, ο κοινωνικός μετασχηματισμός δεν εξαντλείται σε αυτήν την πρωτοφανή συνάρθρωση της πληροφορίας και της γνώσης με τις ΝΤΠΕ που θα μπορούσε αφειραγτή να παράξει πολύ διαφορετικά κοινωνικά αποτελέσματα και να οδηγήσει σε διαφορετικές, λιγότερο ή περισσότερο επιθυμητές κατευθύνσεις, εξαρτώμενες από το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο παραγωγής και αξιοποίησής της. Ουσιώδεις παράγοντες αυτού του περιβάλλοντος αποτελούν η διαδικασία διεθνοποίησης και φιλελευθεροποίησης των αγορών, και εν τέλει η στενή, οιονεί εσωτερική σύνδεση της ‘οικονομίας της γνώσης’ με το χρηματιστικό κεφάλαιο. Παράγοντες που διαμορφώνονται κατά τις δεκαετίες 1980/1990, διαφοροποιώντας έτσι ουσιαστικά την κατάσταση σε σχέση με τη μελλοντολογική σύλληψη της ‘μετα-βιομηχανικής κοινωνίας’ του D. Bell που θα εκτεθεί στη συνέχεια, η οποία φέρει ακόμη τα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής, κεννσιανο- φορντικής τριακονταετίας. Οι νέοι αυτοί παράγοντες θα ενισχύσουν σε μεγάλο βαθμό τις τάσεις που είχε επισημάνει ο Ch. W. Mills με τη δεικτική έκφραση ‘Brains Inc.’ και, σε ένα βαθμό, ήδη στο μεσοπόλεμο ο Gramsci με τη χαρακτηριστική έννοια του ‘οργανικού διανοομένου’ (είτε ως τεχνικού της βιομηχανίας, είτε ως ειδικού της πολιτικής οικονομίας, ή ως οργανωτή μιας νέας κουλτούρας, ή ενός νέου νομικού συστήματος κλπ.) (Ricci 1977: 597).

Οι δύο ως άνω παράγοντες που συνδιαμορφώνουν τη νέα διεθνοποιημένη

συσσώρευση, δηλαδή η φιλελευθεροποίηση των αγορών και η ενίσχυση του χρηματιστικού κεφαλαίου διαφοροποιούν λοιπόν σε μεγάλο βαθμό και τον ρόλο της διανόησης σε σχέση με την περίοδο του 'κοινωνικού κράτους'. Αφενός οι πολιτικές φιλελευθεροποίησης των αγορών που εφαρμόστηκαν με μεγάλη ένταση από τα ισχυρά κράτη, με επίκεντρο τις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία, συνιστούν μια ποιοτική ρήξη, καθώς η φιλελεύθερη λογική που στο παρελθόν αφορούσε μια περιορισμένη σχετικά σφαίρα, επεκτείνεται όλο και περισσότερο σε νέα πεδία και τείνει να μεταβάλλει το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών συστατικών του πλανητικού χώρου σε εμπορεύματα. Αφ'ετέρου, η παρούσα 'παγκοσμιοποίηση' της οποίας στρατηγικό μοχλό συνιστά η 'οικονομία της γνώσης' κατά τα ως άνω εκτεθέντα (που βέβαια επικαλύπτεται σε μεγάλο βαθμό με την πολυσυζητημένη 'νέα οικονομία' της χρηματιστικής ευφορίας της προηγούμενης δεκαετίας), συναρτάται άμεσα με την ηγεμονική θέση του χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο συνιστά ένα ουσιώδη συντελεστή των σύγχρονων δυναμικών (βλ. Carroué 2002). Στο οργανωτικό επίπεδο, η νέα συσσώρευση καθίσταται δυνατή χάρις στη δικτυακή οργάνωση και συνάρθρωση των επιχειρήσεων, αλλά και, όλο και περισσότερο, και των λοιπών, μη επιχειρηματικών, οργανώσεων, υπό το γενικότερο πρόταγμα της ως άνω φιλελευθεροποίησης. Στο πλαίσιο δε της ανάπτυξης του γνωσιακού καπιταλισμού και της αέναης καινοτομίας ως κείριου 'ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος', η δικτυακή οργάνωση παραπέμπει και στην εγκατάσταση και ενίσχυση ενός μηχανισμού δια του οποίου οι μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι συντηρούνται, μέσω συμμαχιών ή εξαγορών, από τις καινοτομίες που δημιουργούνται από μικρότερες μονάδες ή επιχειρήσεις 'start up' (οι οποίες βρέθηκαν και στο επίκεντρο της χρηματιστηριακής έκρηξης της 'νέας οικονομίας' και των 'venture capitals' της προηγούμενης δεκαετίας) (βλ. Azais κ.ά. 2001). Και βέβαια, πέραν των ποικίλων προηγμένων υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις –συμπεριλαμβανομένων και των χρηματοοικονομικών– έντασης πληροφορίας και γνώσης, άκρως ενδιαφέρονσα για την περίπτωση μας είναι η έκρηξη της παραγωγής 'περιεχομένων' για τη νέα 'πολιτιστική βιομηχανία' του ψηφιακού κόσμου. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα την τεράστια διεύρυνση της σύγχρονης, διαφοροποιημένης μαζικής κουλτούρας, πρωτοστατούντων των μεγάλων παγκόσμιων επιχειρηματικών ομίλων της πολιτιστικής βιομηχανίας με επίκεντρο, τόσο οικονομικό όσο και πολιτισμικό, τις ΗΠΑ. Γεγονός που ανακαλεί και πάλι το 'Brains Inc.' του Mills, σχετικά με την αποδυνάμωση της 'ανεξάρτητης' κριτικής σκέψης.

Από την πλευρά των υποκειμένων, ο γνωσιακός καπιταλισμός και κατ'

επέκτασιν και η αποδυνάμωση της κριτικής σκέψης φαίνεται να ενισχύθηκε και από εξω-οικονομικούς παράγοντες, και ιδιαίτερα από τη ‘μεταμοντέρνα’ τροπή των κοινωνικών κινημάτων. Τα τελευταία, παρά τον αρχικό ριζοσπαστικό τους χαρακτήρα κατά τη δεκαετία 1960/70, αντικειμενικά συνέβαλαν στη συνέχεια με τον κατακερματισμό τους –καθώς δεν κατέστη δυνατόν να συναρθρωθούν σε ένα συνολικό χειραφετητικό λόγο– όχι μόνον στη αποδυνάμωση του διαφωτιστικού προτάγματος και της πολιτικής δράσης, αλλά και στην εμπορευματοποίηση της *διαφοράς*. Η σύγχρονη ‘πολιτισμική Βαβέλ’ και οι συνεχείς *ad infinitum* πολιτισμικές διασταυρώσεις αποτελούν μια δυναμική και διαρκώς ανανεούμενη δεξαμενή καινοτομίας για την όλο και περισσότερο εμπορευματοποιούμενη ικανοποίηση των αναγκών μέσω συνεχώς ανανεούμενων προϊόντων και υπηρεσιών ‘έντασης γνώσης’.

Γνωσιακός καπιταλισμός και διεθνοποίηση σε ένα πλαίσιο κοινωνικού κατακερματισμού οδηγούν τον Robert Reich, στο βιβλίο του *The Work of Nations* στην προκλητική θέση για την ‘απόσχιση των συμβολικών αναλυτών’. Σύγχρονη έκφραση της τεχνο-διανόησης, οι ‘αναλυτές συμβόλων’ ως μια νέα διεθνοποιημένη ελίτ αποσκιρτούν από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα, αποδυναμώνοντας το κοινωνικό κράτος και ενισχύοντας την εξατομικευτική, ηδονιστική, κουλτούρα στην οποία και πάλι ο Bell είχε αναφερθεί στο ύστερο έργο του για τις *Πολιτιστικές Αντιφάσεις του Καπιταλισμού*, δύο σχεδόν δεκαετίες μετά την *Μετα-βιομηχανική Κοινωνία*.

III

Ύστερα από την ως άνω παρουσίαση των κεντρικών θέσεων, θα αναφερθούμε διεξοδικότερα σε ορισμένες σημαντικές διατυπώσεις από τη σύγχρονη, ιδίως την αμερικανική, κοινωνική σκέψη, σχετικά με τον ρόλο της γνώσης αφενός και των διανοούμενων –ιδιαίτερα στον ρόλο τους ως τεχνικών της γνώσης– αφετέρου, κατά την περίοδο που καλύπτει την τελευταία πεντηκοταετία, εντοπίζοντας παράλληλα τη συνέχεια όσο και τις διαφορές σε σχέση με την παρούσα ιστορική περίοδο.

Μια σημαντική αφετηρία αποτελεί η θεωρία της ‘μεταβιομηχανικής κοινωνίας’ που επεξεργάστηκε ο Daniel Bell στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και υπήρξε στη συνέχεια αντικείμενο εκτεταμένων συζητήσεων. Ο Bell ισχυρίζεται ότι εισερχόμαστε σε ένα νέο σύστημα, μια μετα-βιομηχανική κοινωνία (MBK), που, αν και έχει διάφορα διακριτικά γνωρίσματα, χαρακτηρίζεται κατά βάση από την ενισχυμένη παρουσία και σημασία της γνώσης και,

αντιστοίχως, από την άνοδο των επαγγελματιών της 'κωδικοποιημένης γνώσης', των 'professionals'. Στη μεταβιομηχανική κοινωνία είναι λοιπόν κατά τον Bell εμφανής ένας ποιοτικός μετασχηματισμός, ιδιαίτερα ως προς την κεντρική σημασία που λαμβάνει αυτό που αποκαλεί 'θεωρητική γνώση'. Η MBK εμφανίζει κατά τον Bell τις ακόλουθες βασικές διαστάσεις:

1. *Κεντρικότητα της θεωρητικής γνώσης*: Κάθε κοινωνία υπήρξε επί τη βάσει μιας γνώσης, αλλά μόνον τώρα έχει υπάρξει μια τέτοια μεταβολή που καθιστά την κωδικοποίηση της θεωρητικής γνώσης και την επιστήμη των υλικών ως τη βάση των καινοτομιών στην τεχνολογία.

2. *Δημιουργία μιας νέας διανοητικής τεχνολογίας*: Μέσω νέων μαθηματικών και οικονομικών μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την προτυποποίηση, την προσομοίωση και άλλα εργαλεία της συστημικής ανάλυσης και της θεωρίας των αποφάσεων για να χαρτογραφήσουμε πιο αποτελεσματικές, 'ορθολογικές' λύσεις στα οικονομικά και τα μηχανικά, αν όχι και στα κοινωνικά, προβλήματα.

3. *Ανάπτυξη/εξάπλωση μιας τάξης εργαζομένων της γνώσης*: Η ταχύτερα αυξανόμενη ομάδα στην κοινωνία είναι η τάξη των τεχνικών και των 'professionals' (Bell 1973).

Παρά τον 'μελλοντολογικό' της χαρακτήρα, η θεωρία της MBK φέρει τα χαρακτηριστικά της εποχής του φορντισμού και δεν προϋδεάζει για τη μετέπειτα έκρηξη της αγοράς: επιστήμονες και μηχανικοί αποτελούν την κεντρική κοινωνική κατηγορία ενώ αποφασιστικής σημασίας είναι οι υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και έρευνας καθώς και οι κυβερνητικές υπηρεσίες με τη μεγάλη ανάπτυξη των 'professionals', μιας νέας εντελιγκέντσιας που αναπτύσσεται στους θεσμικούς χώρους της δημόσιας διοίκησης, των πανεπιστημίων, νοσοκομείων και ερευνητικών οργανισμών.

Η μεγαλύτερη συνέχεια με τη θεωρία περί MBK εντοπίζεται στην προσέγγιση της σημερινής κοινωνίας ως 'κοινωνίας της πληροφορίας'. Ο Bell είναι και πάλι ένας διακεκριμένος εκφραστής αυτής της θέσης. Ηδη η μεταβιομηχανική του σύλληψη είχε προβάλει τη 'θεωρητική γνώση' ως το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό -πηγή της αξίας, πηγή της περαιτέρω οικονομικής ανάπτυξης- της μελλοντικής κοινωνίας. Στα μεταγενέστερα κείμενά του ήρθε να ταυτίσει ακόμη περισσότερο τη μεταβιομηχανική ιδέα με την ανάπτυξη της νέας τεχνολογίας της πληροφορικής και την εφαρμογή σε κάθε τομέα της κοινωνίας. Η νέα κοινωνία ορίζεται τώρα και λαμβάνει την ονο-

μασία της από τις νέες μεθόδους πρόσκτησης, επεξεργασίας και διανομής της πληροφορίας (Bell 1979).

Ένα γενικότερο επιχείρημα για τη μεταβιομηχανική εποχή είναι ότι αυτή η νέα εποχή οφείλεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες του βιομηχανικού καπιταλισμού του 20ού αιώνα, δηλαδή η προέλευση της οικονομίας της πληροφορίας έγκειται στις πολυπλοκότητες που ήταν εγγενείς στην παλιά βιομηχανική κοινωνία: οι βιομηχανικές καινοτομίες, η γραφειοκρατική και επιχειρηματική οργάνωση της κοινωνίας, οι ανάγκες σε πληροφορία της οργανωμένης διεξαγωγής πολέμων σε παγκόσμια κλίμακα, οι νέες ανάγκες για εκπαίδευση και κοινωνικές υπηρεσίες –εν συντομία η όλο και μεγαλύτερη πολυπλοκότητα– αύξησαν την ανάγκη για γρήγορη πρόσβαση στην πληροφορία. Ο βιομηχανικός κόσμος ο ίδιος, εμπειρείχε συνεπώς τα σπέρματα της γένεσης της εποχής της πληροφορίας.

Κοντά στη θέση του Bell τοποθετούνται και άλλοι γνωστοί συγγραφείς από τον χώρο της διοίκησης των επιχειρήσεων ή της μελλοντολογίας όπως είναι ο Peter Drucker ή ο Alvin Toffler, αναφορικά δηλαδή με την ανάδυση μιας ‘οικονομίας της γνώσης’, ενός ‘γνωσιακού καπιταλισμού’ για να είμαστε πιο ακριβείς, όπου η παραγωγή γνώσης και η πληροφορία προσλαμβάνουν στρατηγική σημασία για τη διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Με επίκεντρο τις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας, η δημιουργία πλούτου βασίζεται όλο και περισσότερο στην πληροφορία, τη γνώση και τη διανοητική εργασία, ενώ ολόκληρη η κοινωνία τείνει να μετατραπεί σε μια συλλογική πλατφόρμα δημιουργίας ή απόσπασης πλούτου για τις ανάγκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης, μέσω της ανάπτυξης των πάσης φύσεως εξωτερικών οικονομικών εύρους και κλίμακας αλλά και της προοιούσας ενσωμάτωσης του συνόλου των κοινωνικών δραστηριοτήτων στη σφαίρα της συσσώρευσης. Πρόκειται για αυτό που ένας άλλος ‘αστέρας’ από τον χώρο της διοίκησης των επιχειρήσεων και της ‘επιχειρηματικής ουτοπίας’, ο Kennichi Ohmae, παρουσιάζει σε πρόσφατο βιβλίο του ως την ‘Αόρατη Ήπειρο’:

‘Στην εποχή μας, φαίνεται σαν να μην έχουν απομείνει νέες ήπειροι για ανακάλυψη. Όλος ο κόσμος είναι πλέον γνωστός. Δεν υπάρχουν νέα μέρη για αποίκηση. Όμως, κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, ο πολιτισμός έχει αλλάξει σε πλανητική κλίμακα πιο γρήγορα και αδιάκοπα από ποτέ άλλοτε. Είναι σαν να έχει ανακαλυφθεί κάποιο είδος νέας ήπειρου - μια ήπειρος χωρίς γη... Για μια ακόμη φορά, άνθρωποι με θάρρος και περιέργεια έχουν ανακαλύψει νέους τρόπους ζωής, που μεταβάλλουν ανέκλιητα τον τρόπο

ζωής των παλιών ηπείρων που άφησαν πίσω τους. Η μόνη διαφορά είναι ότι αυτή η νέα ήπειρος δεν έχει γη. Υπάρχει μόνον στον συλλογικό μας νου. Αυτός είναι και ο λόγος που την ονομάζω 'αόρατη'. Όμως, στην οικονομική, πολιτική και την κοινωνική της επίδραση, ιδιαίτερα στις επιχειρήσεις, η αόρατη ήπειρος είναι τόσο χειροπιαστή και ζωτική, τόσο απτή και συμπαγής, σαν να μπορούσαμε να τη βρούμε πάνω στο χάρτη' (Ohmae 2000: 1-2).

Ο Ohmae αναφέρεται φυσικά στον 'κόσμο χωρίς σύνορα' της 'νέας κυβερνο-οικονομίας' και των υψηλών χρηματο-οικονομικών αποδόσεων και τον τρόπο που διαντιδρά και μετασχηματίζει τον 'παλιό κόσμο'. Μεταξύ των 'χαρτογράφων' της 'νέας ηπείρου' αναφέρει χαρακτηριστικά τον Marshall McLuhan του 'πλανητικού χωριού', τους μελλοντολόγους Herman Kahn και Alvin Toffler, τον Nicholas Negroponte της 'ψηφιακής κοινωνίας', τον Peter Drucker της 'μετα-καπιταλιστικής' 'κοινωνίας της γνώσης'.

Ακόμη πιο ανησυχητικός είναι ο τρόπος που ο Ohmae περιγράφει τη νέα κατάσταση:

Ήμαστε σήμερα μάρτυρες μιας σαρωτικής επανάστασης στους θεμελιακούς τρόπους με τους οποίους ζούμε, εργαζόμαστε, πραγματοποιούμε τις αγορές μας, σκεφτόμαστε, αγωνιζόμαστε, επιδιωκούμε και δημιουργούμε πλούτο. Νέα συστήματα παραγωγής, εφοδιασμού και οργάνωσης έχουν κυριολεκτικά εξαπλωθεί σ' όλο τον κόσμο σαν να ήταν ολόκληρος ο πλανήτης ένας συνδυσμός εργοστασίου, εργοστηρίου, χώρου σχεδιασμού και αγοράς. Τα νεύρα μας είναι σε πλήρη ετοιμότητα σε εικοσιτετράωρη βάση... Η δύναμη μας για παραγωγή πλούτου έχει αυξηθεί με γεωμετρική πρόοδο καθώς η πληροφορία κυκλοφορεί σχεδόν στιγμιαία μεταξύ των επενδυτών, και οι μαθηματικές εξισώσεις για τον υπολογισμό της αξίας έχουν παρασχεθεί από τους 'επιστήμονες εκτοξευτές' της νέας χρηματοοικονομίας. Η αόρατη ήπειρος στην οποία μόλις που έχουμε αρχίσει να εισερχόμαστε είναι γεμάτη τόσο από υποσχέσεις όσο και από κινδύνους. ...η νέα κατάσταση είναι κατά βάσιν μη αναστρέψιμη. Απλώς θα πρέπει να την αντιμετωπίσουμε όσο καλύτερα μπορούμε. Στο παρελθόν, ανθρώπινες επαναστάσεις... είχαν μια διαλεκτική χρειά...Οι άνθρωποι ενάντια σε ηγεμόνες που τους εκμεταλλεύονταν... Αυτή τη φορά, καθώς προχωρούμε μέσα στην αόρατη ήπειρο, οι εκμεταλλευτές είναι πιο δύσκολο να αναγνωριστούν. Ο αριστοκρατικός 'στόχος', το επίκεντρο της εχθρότητας προς την επανάσταση, ο φορέας του παλιού κύματος –αυτός είσαι εσύ! ...Αυτό που πρέπει να αλλάξει είσαι εσύ (και εγώ, και οι περισσότεροι από εμάς). Η αντίσταση είναι μέσα μας. Βρίσκεται σε ένα συντηρητικό στοιχείο του ψυχισμού μας, που επιθυμεί να είναι το αύριο όπως το χθές... Εν ολίγοις, η ίδια η δομή της ηγεμονίας έχει αλλάξει... Καθώς η νέα ήπειρος θα κάνει αισθητή την παρουσία της, κάθε χώρα, κοινότητα, εταιρεία,

οικογένεια και άτομο θα υποβληθεί στον αμειλικτο έλεγχο της πραγματικότητας' (Ohmae 2000: 231-232).

Για την πλήρη ανάπτυξη της νέας καπιταλιστικής οντοπίας, ο συγγραφέας υπολογίζει στα 'παιδιά του Nintendo':

'Τα παιχνίδια ρόλων με τα οποία έχουν μεγαλώσει διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά αυτής της γενιάς. Δοκιμάζουν όλες τις δυνατότητες. Είναι ευέλικτα και πολύ περισσότερο δημιουργικά από κάθε άλλη γενιά που προηγήθηκε... Όταν οι καιροί γίνονται δύσκολοι, αντιδρούν σαν να ήταν η ζωή ένα παιχνίδι υπολογιστή -κάνοντας 'reset'. Ψάχνουν μια νέα δουλειά, μια νέα γεωγραφική περιοχή, μια νέα καριέρα. 'Τέλος παιχνιδιού. Καινούργιο παιχνίδι'. Είναι γεμάτοι φαντασία και ενθουσιασμό για δράση του τύπου 'στόχευσε κατευθείαν στον στόχο' (Ohmae 2000: 228).

Παρά τον αφελή τεχνολογικό ντετερμινισμό της, η παραπάνω θέση παρουσιάζει ανάγλυφες τις επιδιώξεις των 'γκουρού' του νέου 'γνωσιακού καπιταλισμού' προς την *ολοκληρωτική* αποικιοποίηση του βιόκοσμου, στην οποία είχε ήδη προ εικοσαετίας αναφερθεί ο Habermas. Με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών το δυστοπικό σενάριο της άλωσης του ανθρώπινου ψυχισμού και της οριστικής ματαίωσης του διαφωτιστικού προτάγματος βρίσκεται προ των πυλών. Σε έναν αγαστό καταμερισμό διανοητικής εργασίας, το 'Τέλος της Ιστορίας' του Fukuyama πραγματώνεται με τη βοήθεια της εντεινόμενης χρονο-χωρικής συμπίεσης και της 'από-πλαισίωσης' της ανθρώπινης εμπειρίας που εισάγει η δυναμική πραγματικότητα της σύγχρονης μαζικής/τεχνολογικής κουλτούρας στην υπηρεσία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.

Από τη δική του, κριτική, σκοπιά, ο Αμερικανός παιδαγωγός Henry Giroux επισημαίνει τη διαδικασία 'γκανγκστεροποίησης της Αμερικανικής κουλτούρας' και τον τρόπο που 'αναπαράγει και ενισχύει την κρίση νοήματος για πολλούς Αμερικανούς, ιδιαίτερα τους νέους', επισημαίνοντας παράλληλα ότι καθώς τα παιδιά βρίσκονται 'στο επίκεντρο της πληροφορικής επανάστασης, που αποτελεί τον βαθμό μηδέν του ψηφιακού κόσμου', υφίστανται με ιδιαίτερη ένταση την κρίση νοήματος που διαπερνά τις ύστερες καπιταλιστικές κοινωνίες (Giroux 2000: 30-32). Κρίση που κατά τον Giroux

'είναι ενσωματωμένη στη διαρκώς αυξανόμενη ισχύ των επιχειρηματικών ομίλων, τη συρρίκνωση των μη εμπορευματοποιημένων δημόσιων χώρων και την επέκταση των αξιών της αγοράς που έχει υπονομεύσει τα στοιχεία της μέριμνας, του σεβασμού και της συμπόνιας για τους άλλους τα οποία κατέχουν κεντρική θέση σε κάθε ευπρεπή δημοκρατική κοινωνία' (Giroux 2000: 31).

Θέλοντας δε να τονίσει την επίδραση της μαζικής κουλτούρας στη διαμόρφωση των νεανικών συνειδήσεων παραθέτει ένα προκλητικό απόσπασμα από τον Benjamin Barber, σύμφωνα με τον οποίο

‘είναι καιρός να αναγνωρίσουμε ότι οι πραγματικοί δάσκαλοι των παιδιών μας δεν είναι οι καθηγητές των σχολείων ούτε οι πανεπιστημιακοί καθηγητές αλλά οι παραγωγοί ταινιών, οι επαγγελματίες της διαφήμισης και οι παροχείς της κουλτούρας ποπ. Η Disney παρά το Duke, ο Spielberg παρά το Stanford, η MTV παρά το MIT’ (Giroux 2000: 15).

Από τους επαγγελματίες της κωδικοποιημένης γνώσης του Bell, στους τεχνο-διανοούμενους των μίντια του Gouldner, στους ‘αναλυτές συμβόλων’ του Reich και τώρα στη ‘γενιά του Nintendo’ του Ohmae, η διαδρομή προς το ‘Τέλος της Ιστορίας’ του Fukuyama φαίνεται προδιαγεγραμμένη.

Στον ορίζοντα βέβαια βρίσκεται η εξέλιξη της εμβληματικής μορφής του διανοούμενου από τον φιλόσοφο και τον οικουμενικό διανοούμενο της πολιτικής δράσης προς τον ειδικό της ‘κοινωνικής μηχανικής’ και εν τέλει προς το επιχειρηματικό στέλεχος/τεχνο-διανοούμενο, καινοτομικό διαχειριστή της συσσωρευμένης ανθρώπινης γνώσης και εμπειρίας ως στρατηγικού πόρου και ως ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, σκαπανέα της κατά Ohmae ‘ώρας της ηπείρου’ της ‘Νέας Οικονομίας’.

Δεν θα πρέπει βέβαια να διαφεύγει ότι η πορεία αυτή ενυπήρχε ήδη στη λογική της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης από την πρώτη περίοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού εξ ου και οι διορατικές αναφορές από τους ‘κλασικούς’ Marx και Weber. Αρκεί να αναφερθούμε στη γνωστή φράση του Weber στο τέλος της Προτεσταντικής Ηθικής:

‘Ειδικοί δίχως όραμα και ευδαιμονιστές χωρίς καρδιά –αυτό το τίποτα φαίνεται ότι πέτυχε ένα επίπεδο πολιτισμού που δεν υπήρξε ποτέ πριν’ (Weber 1967: 225).

Πορεία σχετικά με την οποία και ο Bell είχε προβληματιστεί, εκφράζοντας, σε έναν υπόδητο διάλογο με τον Weber, τον σκεπτικισμό του για την πολιτισμική πορεία του σύγχρονου καπιταλισμού, που στερείται όλο και περισσότερο ενός ‘υπερβατικού έθους’ και υποβάλλει την επιστημονική γνώση σε μια αυξανόμενη εργαλειακότητα. Και είναι βέβαια αξιοσημείωτο ότι ο καθηγητής Bell, αν και επί μακρόν διακεκριμένος συνεργάτης του οικονομικού περιοδικού Fortune, επικεντρώνει την κριτική του στην πολιτισμική σφαίρα, και όχι στις δομικές αντινομίες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Όμως, πέραν από την όποια κριτική έχει ασκηθεί στον Bell για συντη-

ρητισμό, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο των αρχών της δεκαετίας 1970, η οποία δεν είχε ακόμα γνωρίσει τις ακρότητες του 'νέο-καπιταλισμού'.

Μια *δεύτερη γραμμή σκέψης*, κυρίως από τον χώρο της κριτικής κοινωνιολογίας, πραγματεύεται ιδιαίτερα τη μεταβαλλόμενη θέση των διανοούμενων.

Ο Alvin Gouldner αναφέρεται στη νέα θέση των διανοούμενων στο πλαίσιο της ανάπτυξης της κρατικής αλλά και των ιδιωτικών γραφειοκρατιών:

'Οι οργανωτικές δραστηριότητες του κρατικού μηχανισμού, όπως επίσης και του βιομηχανικού τομέα, προσλαμβάνουν έναν ολοένα και περισσότερο γραφειοκρατικό χαρακτήρα... (γεγονός που) συνεπάγεται μια διοίκηση από ειδικούς πλήρως απασχολούμενους η οποία συνδέει τη γραφειοκρατική μορφή, αφενός, με μηχανισμούς εκπαίδευσης και κατάρτισης όπως είναι τα κολλέγια και τα πανεπιστήμια, και, αφετέρου, με τη θεσμοποιημένη επιστήμη που βρίσκεται στα πανεπιστήμια και αλλού' (Gouldner 1976: 239).

Ο Gouldner έρχεται όμως να διακρίνει μια ουσιαστική διαφορά σε σχέση με την κλασική γραφειοκρατία:

'Ο κλασικός Βεμπεριανός γραφειοκράτης υπέκειτο στην τυραννία της διαδικασίας -ακολουθώντας μια τελετουργική συμμόρφωση με διαδικασίες που εφάρμοζαν συγκεκριμένους κανόνες, ανεξάρτητα από την ποιότητα και την ποσότητα των υπηρεσιών ή των προϊόντων που παρέχει αυτή η συμμόρφωση... Η ενασχόληση με την ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων και με την εργαλειολογική αποτελεσματικότητα των επιδόσεων αποδυναμώνονταν στην κλασική γραφειοκρατία ακόμη περισσότερο εξ αιτίας της σύνδεσης της σταδιοδρομίας και του εισοδήματος του υπαλλήλου με την αρχαιότητα του αλλά αυτά έχουν αλλάξει σε βάθος με την επιτάχυνση της τεχνοκρατίας, με τους αυξανόμενους αριθμούς των ειδικών, μηχανικών, επιστημόνων, τεχνικών, ερευνητών, και τους 'τεχνοκράτες' υψηλότερης βαθμίδας που μεσολαβούν μεταξύ αυτών και των παλαιότερων υπαλλήλων... Η ανάπτυξη του τεχνικού υποσυστήματος συνεπάγεται την αυξανόμενη επιρροή μιας νέας λογικής ή κουλτούρας στο εσωτερικό της γραφειοκρατίας. Η λογική του τεχνικού υποσυστήματος υπόκειται στην υπερίσχυση της μέριμνας για αποτελεσματικότητα' (Gouldner 1976: 252-254).

Στο μέλλον, αυτή η υπερίσχυση της τεχνοκρατικής αποτελεσματικότητας θα οδηγήσει στη συνέχεια στο πλαίσιο του νέου υποδείγματος, στην ανάδυση των δικτυακών μορφών οργάνωσης, με επίκεντρο βέβαια την από-γραφειοκρατικοποιημένη ιδιωτική επιχείρηση του 're-engineering' και τη νέο-φιλελεύθερη αντιπαράθεση με το 'γραφειοκρατικό κράτος'. Οι επιχειρηματικές αξίες και η 'κουλτούρα της επιχείρησης' θα αποτελέσουν κατά τις δεκαετίες

1980/90 τη νέα ιδεολογική σταθερά. Η νέα γενιά τεχνοκρατών, αυτή των κατά Reich συμβολικών αναλυτών θα αναλάβει τα ηνία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στο έργο του Gouldner ο αναδιπλασιασμός της τεχνοκρατικής ελίτ με την ανάδυση μιας 'βιομηχανίας της συνείδησης' στο πλαίσιο των σύγχρονων τεχνολογιών των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Ο Gouldner εντοπίζει μια τάση διάσπασης στο εσωτερικό της διανόησης μεταξύ των κλασικών παραγωγών ιδεολογίας που αποτελούν η intelιγκέντσια και οι πανεπιστημιακοί, και της 'βιομηχανίας της συνείδησης' που περιλαμβάνει τα σύγχρονα ΜΜΕ (ραδιόφωνο, κινηματογράφο, τηλεόραση) και διευθύνεται από τους τεχνικούς και τους μάνατζερς της επικοινωνίας σε ένα πλαίσιο μεγιστοποίησης του κέρδους και, σε αυξανόμενο βαθμό, σε συνεργασία με το πολιτικό προσωπικό και τον κρατικό μηχανισμό. Περιθωριοποιούμενοι,

'οι παραγωγοί 'κουλτούρας' στη σύγχρονη κοινωνία δεν μπορούν να επικοινωνήσουν την εργασία τους σε μαζικά ακροατήρια εκτός εάν ακολουθήσουν την οδό που ελέγχεται από τα μίντια, και αυτούς που ελέγχουν τα μίντια, τη βιομηχανία της συνείδησης' (Gouldner 1976: 172).

Οι θέσεις αυτές του Gouldner, αν και διατυπωμένες με επιφύλαξη, βρίσκονται πιο κοντά στη σημερινή πραγματικότητα απότι στο άλλο έργο του για τη 'Νέα Τάξη' (Gouldner 1979) όπου η πολιτισμική αναταραχή της δεκαετίας 1960/70 είχε οδηγήσει τον συγγραφέα να διακρίνει στην ελίτ των μάνατζερς και των 'professionals' τη νέα ιθύνουσα τάξη που θα αντικαθιστούσε την παλιά αστική τάξη και θα έβρισκε τον ενοποιητικό της χαρακτήρα σε μια *κουλτούρα του κριτικού λόγου*. Όπως δε παρατηρούσε ο Lasch, ο Gouldner υπερβάλλει το διανοητικό στοιχείο της κουλτούρας των νέων ελίτ ενώ 'ελαχιστοποιεί την εντεινόμενη επιρροή της καπιταλιστικής αγοράς και τη φρενήρη αναζήτηση των κερδών' (Lasch 1995: 34).

Η παρένθεση της νέας τάξης, που συνιστούσε κατά τον Gouldner την 'πιο προοδευτική δύναμη στη σύγχρονη κοινωνία' (Gouldner 1979: 83), φαίνεται να κλείνει με τη διατύπωση του Reich για την άνοδο και την απόσχιση των 'αναλυτών συμβόλων'. Η θέση αυτή θα μπορούσε να τοποθετηθεί στη συνέχεια των θέσεων του C.W.Mills σχετικά με την ήττα της κριτικής, ελεύθερης διανόησης, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη την αλλαγή υποδείγματος. Αναφερόμενος στην 'ήττα των ελεύθερων διανοοσόμενων και τον εξορθολογισμό του ελεύθερου πνεύματος' στα χέρια ενός εχθρού που δεν μπορεί να οριστεί με σαφήνεια' (Mills 1956: 160), ο Mills υποδεικνύει το γραφειοκρατικό πλαίσιο το οποίο 'θέτει με αυξανόμενο ρυθμό τους όρους της διανοητικής ζωής και

ελέγχει τις μεζόνες αγορές για τα προϊόντα της' καθώς 'οι νέες γραφειοκρατίες του κράτους και των επιχειρήσεων, των κομμάτων και των εθελοντικών οργανώσεων καθίστανται οι μεζόνες εργοδότες των διανοούμενων και οι μεζόνες πελάτες της εργασίας τους', αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στους επαγγελματίες διαμορφωτές της κοινής γνώμης και τους 'δημιουργικούς μάνατζερς' του Χόλυγουντ και των ΜΜΕ. Συνδέει την αυξανόμενη ζήτηση διανοητικής εργασίας όχι μόνον με τις ανάγκες στελέχωσης των νέων τεχνικών, εκδοτικών και επικοινωνιακών μηχανισμών αλλά και ιδιαίτερα με την 'ιδεολογική ζήτηση' η οποία έχει δηλαδή ως αντικείμενο 'τη δημιουργία και ενίσχυση των νέων συμβολικών οχυρώσεων προσασίας των νέων και σε μεγάλο βαθμό ιδιωτικών δυνάμεων που εκπροσωπούν αυτές οι οργανώσεις'. Και βέβαια, εμβληματική μορφή, η άνοδος του τεχνικού που ζει από την πώληση των ιδεών του, είτε είναι συγγραφέας, είτε καλλιτέχνης, είτε συντάκτης πολιτικών κειμένων, και που έχει πάψει να αντιστέκεται και να αμύνεται στη μέχρι θανάτου προσαρμογή (Mills 1956: 142-160).

Ως υπόθεση εργασίας, η έννοια των 'symbolic analysts' του Reich παρέχει γόνιμο έδαφος για την κατανόηση της σημερινής κατάστασης: Από τους 'Brains, Inc.' του Mills του κένσσιανο-φορντικού υποδείγματος των μεγάλων γραφειοκρατιών, στη διεθνοποιημένη ελίτ των τεχνολογιών της γνώσης και της πληροφορίας, στο εσωτερικό του νέο-φιλελευθερού, δικτυακού υποδείγματος και εν μέσω μιας εντεινόμενης κοινωνικής διαφοροποίησης και πώλησης την οποία ο Reich προσπαθεί να αποδώσει. Οι συμβολικοί αναλυτές ζουν σε ένα κόσμο αφηρημένων εννοιών και συμβόλων, που εκτείνεται από τους συμβούλους οργάνωσης επιχειρήσεων στο πλαίσιο του νέου δικτυακού υποδείγματος, στους ειδικούς της χρηματοοικονομικής διαχείρισης, στους παραγωγούς ιδεών και εικόνων της πολιτιστικής βιομηχανίας και της διαφήμισης, την κατά Gouldner βιομηχανία της συνείδησης. Βέβαια, αναφέρει ο Reich, αυτή η δραματική κοινωνική άνοδος των αναλυτών συμβόλων δεν πραγματοποιείται για όλους με τον ίδιο ρυθμό:

'οι συμβολικοί αναλυτές της βάσης της κλίμακας μόλις που διατηρούν τη θέση τους στο εσωτερικό της παγκόσμιας οικονομίας. Αλλά τα άτομα στην κορυφή απολαμβάνουν τέτοια ζήτηση διεθνώς που δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν όλα τα εισοδήματά τους' (Reich 1993: 219).

Μεταξύ των συμβολικών αναλυτών στο μέσο της κλίμακας ο Reich κατατάσσει 'τους επιστήμονες και ερευνητές που πασχίζουν να πουλήσουν τις ανακαλύψεις τους στους παγκόσμιους επιχειρηματικούς ιστούς', τους 'πανταχού παρόντες συμβούλους διοίκησης επιχειρήσεων', τους μηχανικούς σχεδιαστές

πρωτοτύπων, τους ειδικούς του μάρκετινγκ, τους αρχιτέκτονες των νέων πολυτελών κατασκευών, τους ειδικούς των δημοσίων σχέσεων' και βέβαια τους αστέρες των μίντια και της μαζικής κουλτούρας, χωρίς όμως να παραλείπει και τα ανώτερα στελέχη των μεγάλων επιχειρήσεων (Reich 1993: 218-221).

Αυτή η ενίσχυση της συμβολικής διάστασης στο εσωτερικό του νέου υποδείγματος εκτείνεται, όπως γίνεται φανερό, τόσο στο πεδίο της αφηρημένης γνωσιακής επεξεργασίας όσο και σε εκείνο των αισθητικών κωδίκων και της χειραγώγησης των συναισθημάτων και του ανθρώπινου ψυχισμού.

Συνδεδεμένοι μεταξύ τους σε δίκτυα οικουμενικής εμβέλειας, αποστασιοποιημένοι από τις τοπικές κοινότητες, εκπαιδευμένοι στα καλύτερα πανεπιστήμια, οι 'συμβολικοί αναλυτές' βρίσκονται στις προπομπές των νέων πολιτισμικών προτύπων της εξατομίκευσης, προχωρώντας σε 'απόσχιση' κατά την δραματοποιημένη έκφραση του Reich (Reich 1993: 268-280), από την 'κοινότητα της μοίρας' (φορολογική/προνοιακή...) που συνιστούσε η εθνική κοινωνία με τους κοινωνικούς αναδιανεμητικούς της μηχανισμούς (βλ. Bauman 1993).

Η διαφορά –μέσα στη συνέχεια– μεταξύ των δύο μεταπολεμικών περιόδων, αυτής του κεϋνσιανού υποδείγματος και των μεγάλων γραφειοκρατικών οργανώσεων που επιχειρεί να συλλάβει κριτικά ο Mills, και της τρέχουσας των Reich, Bauman κ. ά., αποδίδεται παραστατικά από τον οικονομολόγο Paul Krugman σε πρόσφατο άρθρο του στην εφημερίδα New York Times:

‘Πριν 25 χρόνια, οι Αμερικανικές επιχειρήσεις πολύ λίγο έμοιαζαν με τις σημερινές. Με τα σημερινά κριτήρια ήταν Σοσιαλιστικές δημοκρατίες. Οι μισθοί των ‘CEO’s’ ήταν ελάχιστοι σε σύγκριση με τα πλουσιοπάροχα σημερινά πακέτα. Τα στελέχη δεν εστίαζαν το ενδιαφέρον τους, χωρίς άλλη σκέψη, στη μεγιστοποίηση των τιμών των μετοχών. Υπήρχε ούσαν πολλαπλές ομάδες, μεταξύ των οποίων και τους υπαλλήλους τους...’

IV

Επιλέξαμε να εσιτιάσουμε το ενδιαφέρον στην κεντρική μορφή του διανοούμενου στην τρέχουσα φάση, όπως αυτή καθορίζεται από την κοινωνική ζήτηση, η οποία σήμερα ορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις ανάγκες της συσσώρευσης και της ‘αυτορυθμιζόμενης’ αγοράς. Εξέλιξη που συνδέεται βέβαια με τον μεταβαλλόμενο ρόλο του κράτους και τον μετασχηματισμό των κρατικών λειτουργιών –μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση καταλαμβάνει η εκπαίδευση– προς την κατεύθυνση της αυξανόμενης εργαλειοποίησης και

υπαγωγής της γνώσης, αλλά και της πολιτικής λειτουργίας, στις ανάγκες της διεθνοποιημένης συσσώρευσης, και την αντίστοιχη υποβάθμιση των κοινωνικών λογικών. Αντίστοιχα, τα κέντρα παραγωγής γνώσης, πανεπιστήμια και λοιποί εκπαιδευτικοί θεσμοί, εισέχονται σε μια φάση μετασχηματισμού, τόσο ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους όσο και ως προς τους σκοπούς και τα περιεχόμενα της γνώσης. Η συζήτηση είναι γνωστή, ιδιαίτερα από τη Μεγάλη Βρετανία, αποτελεί όμως αντικείμενο μιας άλλης διερεύνησης.

Είναι τέλος αυτονόητο ότι αυτή η νέα μορφή της τεχνο-διανόησης δεν εξαντλεί το πεδίο των διανοούμενων και της διανοητικής εργασίας. Ο Gouldner και πάλι είχε αντιπαραθέσει στους 'τεχνολογικά αισιόδοξους' της τεχνο-διανόησης και των μαζικών ακροατηρίων των ΜΜΕ με τους 'πολιτισμικά απαισιόδοξους' της κλασικής πολιτιστικής σφαίρας και των πενιχρών ακροατηρίων, συνάρτηση εν πολλοίς των πολλαπλών διαχωρισμών στο εσωτερικό της διανοητικής εργασίας και της κοινωνικής θέσης των κατ' ιδίαν ομάδων. Αυτή η κοινωνική ρωγή και η υποβάθμιση ή περιθωριοποίηση –σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικής πόλωσης– ενός σημαντικού μέρους, ιδιαίτερα από τον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών είναι διαρκής και προμηνύεται ενδεχόμενα νέα κινήματα και νέες συλλογικότητες.

Απέναντι στην περιρρέουσα απαισιοδοξία εν μέσω οξυνόμενων φαινομένων κρίσης, δύο σημαντικοί διανοητές από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών θεωρούν ότι το πεδίο της συλλογικής δράσης είναι και πάλι ανοικτό:

'...Σε εποχές κρίσης και μετάβασης, ο παράγων της ελεύθερης βούλησης αποκτά κεντρική σημασία. Ο κόσμος του 2050 θα είναι αυτό που εμείς θα κάνουμε. Πράγμα που ανοίγει το πεδίο στην ανθρώπινη δράση, τη δέσμευση και την ηθική αξιολόγηση. Πράγμα επίσης που σημαίνει ότι αυτή η περίοδος θα είναι εποχή φοβερών πολιτικών αγώνων, καθώς τα διακυβεύματα είναι πολύ πιο κρίσιμα απ' ό,τι σε κανονικούς καιρούς'.

Wallerstein, 1998.

'Η πρόκληση είναι, συνεπώς, να επεξεργαστούμε μια γλώσσα για έναν διαλεκτικό ουτοπισμό, που να έχει μια υλική θεμελίωση στις κοινωνικές και οικολογικές καταστάσεις, αλλά και να δίνει έμφαση στις δυνατότητες και εναλλακτικές λύσεις για την ανθρώπινη δράση, μέσω της βούλησης για δημιουργία... Μπορούμε όλοι να επιδιώξουμε να γίνουμε αρχιτέκτονες της τύχης μας ασκώντας τη βούλησή μας για δημιουργία'.

Harvey, 2000.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Azaïs, C. κ. ά. (2001). *Vers un Capitalisme cognitive*. Paris: L' Harmattan.
- Bauman, Z. (1993). *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.,
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bell, D. (1979). 'The Social Framework of the Information Society'. Σε M. Dertouzos/J. Moses, (επιμ.), *The Computer Age: A Twenty-Year View*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Beaud, M. (1999). 'Capitalisme, logiques sociales et dynamiques transformatrices'. Σε P. Chavance κ. ά. (επιμ.), *Capitalisme et socialisme en perspectives*. Paris: La Découverte.
- Boyer, R./Didier, M. (1998). *Innovation et Croissance*. Paris: La documentation Francaise.
- Carroué L. (2002). *Géographie de la mondialisation*. Paris: Armand Collin.
- Clarke, T./Clegg, S. (2000). *Changing Paradigms*. London: HarperCollinsBusiness.
- Cowen, M.P./Shenton, R.W. (1996). *Doctrines of Development*. London: Routledge.
- Drucker, P. (1993). *Post-Capitalist Society*. New York: Harper & Row.
- Giroux, H. (2000). *Stealing Innocence. Corporate Culture's War on Children*. New York: Palgrave.
- Gouldner, A. (1976). *The Dialectic of Ideology and Technology*. New York: Seabury.
- Gouldner, A. (1979). *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York: Seabury.
- Gray, J. (1999). *Απατηλή Αυγή. Οι Αυταπάτες του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Harvey, D. (2000). *Spaces of Hope*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Hoogvelt, A. (2001). *Globalization and the Postcolonial World*. London: Palgrave.
- Lasch, C. (1995). *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. New York: W.W. Norton.
- Ohmae, K. (2000). *The Invisible Continent*. London: Nicholas Brealey.
- Plihon, D. (2001). *Le nouveau capitalisme*. Paris: Flammarion.
- Reich, R. (1993). *The Work of Nations*. New York: Simon & Schuster.
- Ricci, F. (1977). *Gramsci dans le texte*. Paris: Editions Sociales.
- Sternberg, E. (1999). 'Trasformations: The Forces of Capitalist Change'. Σε

- W. Halal /K. Taylor, (επιμ.), *21st Century Economics*. New York: St Martin's Press.
- UNDP (1999). *Human Development Report*. Oxford: Oxford University Press.
- Wallerstein, I. (1998). *Utopistics*. New York: The New Press.
- Weber, M. (1964). *L' éthique protestante et l' esprit du capitalisme*. Paris: Plon.
- Wright Mills, C. (1951). *White Collar*. New York: Oxford University Press.